

RECONSTRUCȚIA SINELUI PRIN TAINA POCĂINȚEI

Arhim. Gherontie Ciupe

THE RECONSTRUCTION OF THE SELF THROUGH THE SACRAMENT OF CONFESSION

Abstract : According to Christian anthropology, the self is the image of God in man. As a thinking being, man is a great creature, called to achieve the likeness of God through the knowledge of the self. But full knowledge can only be achieved in Christ. Without a profound relationship with God, man loses the consciousness of ontological plenitude, falling into the desolation of the soul and the loss of his own self. The reconstruction of the self of the man who has fallen into sin has been achieved objectively by Christ, through His incarnation and sacrifice on the cross, to which everyone is called to participate subjectively. The salvation of man from the bondage of passions and depressions can only be accomplished through frequent confession and Communion, through a life of endeavours, prayer, humility, love of God and of the fellow men.

Keywords: self, knowledge, psychoanalysis, psychotherapist, confessor.

Conform antropologiei creștine, sinele este chipul lui Dumnezeu din om. Ca ființă cugetătoare, spirituală și liberă din punct de vedere moral, omul este o făptură măreață, fiind chemat să ajungă la asemănarea cu Dumnezeu, după chipul Căruia a fost creat. Pentru a ajunge aici omul trebuie să se cunoască pe sine, așa cum este cu adevărat. Însă deplina cunoaștere a sinelui se poate realiza numai în Hristos.

În urma păcatului original, mintea omului s-a întunecat și nu a mai fost capabilă de a-L contempla pe Dumnezeu, de a-L cunoaște și a fi în comuniune cu El, pentru că era deformată de lucrarea străină ce și-a asumat-o, aceea de cunoaștere a „lucrurilor acestei lumi”, după înfățișarea lor, și nu după adevărul logos-ului lor. Adevărul și rostul duhovnicesc al minții sale fiindu-i de acum necunoscute (inconștiente), cu rațiunea învăluită în umbre și conștiința orbită

din pricina patimilor, omul căzut nu se mai poate cunoaște pe sine, nu-și înțelege adevărata natură¹.

Ruperea de Dumnezeu prin păcat înseamnă înstrăinarea sinelui chiar de sine însuși, iar această pustiire lăuntrică atestă alterarea chipului lui Dumnezeu din om. Această orbire produsă de păcat este subliniată și de Sfântul Simeon Noul Teolog, care notează: „Acum însă suntem atât de stăpâniți de patimi și am ajuns într-o asemenea întunecare și neștiință, încât nu mai simțim nici măcar lucrurile în care ne aflăm și nu mai cunoaștem nici măcar că făptuim cele rele”². Prin urmare, potrivit Sfântului Simeon, păcatul este întunecare și necunoaștere a lui Dumnezeu, iar aceasta are drept consecință necunoașterea sinelui nostru.

În contemporaneitate este promovată tot mai mult psihanaliza ca mijloc de cunoaștere a psihicului uman și de recâștigare a unui echilibru psihologic, omul putând să se decopere pe sine prin autoanaliză și psihanaliză. În același timp, Sfinții Părinți spun că omul înstrăinându-se de Dumnezeu, sufletul s-a sfâșiat lăuntric și de aceea este nevoie de reîntregirea puterilor sufletești ale acestuia. Sfântul Grigorie Palama, abordând acest subiect, afirmă că numai cunoașterea rezultată în urma experienței vieții și a lucrurilor este cea adevărată și neclătinată, iar nu cea obținută prin rațiunea umană, după cum susținea filosoful Varlaam. Sfântul Părinte mărturisește că prin aceste mijloace, omul nu se poate cunoaște nici pe sine, „de nu își va face mintea – prin pocăință ostenitoare și nevoiță stăruitoare – neînfumurată și nevicleană”³. Astfel, cel care nu dobândește curăția minții, nu va putea ajunge la vederea nimicniciei sale, care și este „început rodnic în a se cunoaște cineva pe sine însuși”. Omul ajunge la cunoașterea de sine numai prin pocăință și luminarea Sfântului Duh. De aceea, prin curățirea minții se cunosc patimile care îl asupresc pe om și atunci, cu ajutorul harului dumnezeiesc le poate înfrunta și birui⁴. Fariseul și vameșul își ziceau în „sinea” lor: „Doamne, Îți mulțumesc că nu sunt...”, cugetare care ruinează sinele, sau, dimpotrivă, „Dumnezeule, milostiv fii mie păcătosului...”, este cugetarea, rugăciunea care ajută la reconstrucția sinelui.

Despre omul lipsit de cunoașterea de sine, Sfântul Nectarie de Eghina mărturisește: „Gândurile lui se află în rătăcire, fiind prizonier feluritelor patimi, stăpânit de poftă aprige, preocupat de multe și zadarnice lucruri, cu o viață neliniștită, dezordonată și plină de griji, greșind în toate; se poticnește pe calea vieții, clătănându-se la fiecare pas, se împiedică, cade și este strivit. Se adapă cu

¹ † Ierotheos Vlahos, *Vremea lucrării*, trad. Teofan Munteanu, Editura Sophia, București, 2014, p. 87.

² Sf. Simeon Noul-Teolog, *Cateheze. Scrieri*, II, trad. Ioan I. Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2003, p. 46

³ . Sf. Grigorie Palama, *Opere complete III*, introd., trad. și note de Cornel Coman, Adrian Tănăsescu, Cristian Chivu, Cristina-Costena Rogobete, Caliopie Papacioc, coord. Cristian Chivu, Editura Gândul Aprins, București, 2015, p. 177.

⁴ † Ierotheos Vlahos, *Știința medicinei duhovnicești: practica psihoterapiei ortodoxe*, trad. Teofan Munteanu, Editura Sophia, București, 2017, p. 40.

băutura tristeții și a amărăciunii, își umple inima de durere, ducând o viață cu neputință de îndurat”⁵.

Prima treaptă spre cunoașterea de sine este conștientizarea stării noastre de păcătoșenie. Izvorâtă din pocăință, cunoașterea de sine este continuă, nu are sfârșit, adâncindu-se mereu în infinitul smereniei, căci harul lui Dumnezeu, primit la Botez, îl însoțește pe om pe măsura împlinirii poruncilor⁶.

Dacă deplina cunoaștere a sinelui se poate atinge numai în Hristos, trebuie să subliniem că și restaurarea omului se poate înfăptui doar prin Logosul întrupat: „Toată zidirea ar zăcea cufundată întru adâncul întunericului de nu ar fi luminată de lumina cea tainică a Fiului lui Dumnezeu prin Care toate au fost aduse la ființă”⁷.

Reconstrucția sinelui omului căzut în păcat a realizat-o Hristos în mod obiectiv prin întruparea și jertfa Sa pe cruce, la care trebuie să participe în mod subiectiv fiecare dintre noi. Asceza și luarea crucii țin de pocăința subiectivă a omului. Taina Pocăinței denotă libertatea și maturitatea persoanei de a intra în dialog cu Dumnezeu printr-un altul, a admiterii ca martor al spovedaniei pe un „celălalt”, și anume pe duhovnicul. Părintele Dumitru Stăniloae, referindu-se la cunoașterea de sine, afirmă că „fără o împreună-cunoaștere a noastră de către altul”, aceasta este o primejdie, deoarece astfel putem cădea în păcatul mândriei⁸.

Spovedania presupune trei forme ale descoperirii de sine: descoperirea de sine sie însuși, descoperirea de sine celuiilalt – unui altul, duhovnicului – și, implicit, în ambele cazuri, descoperirea de sine lui Dumnezeu. Mărturisirea fiecărui om amintește de mărturisirea lui Adam: „Doamne [...], m-am ascuns, căci sunt gol și m-am temut” (Facere 3, 10). Omul – la fel ca Adam – își recunoaște neîmplinirea, nedeplinătatea, înțelegând că există părți din ființa sa „goale” de prezența lui Dumnezeu. Astfel, omul încearcă fie să le ascundă, însingurându-se, fie să le arate lui Dumnezeu pentru ca El să le umple cu prezența Sa mântuitoare. Sfântul Grigorie de Nyssa numește această ascundere de Dumnezeu „înstrăinare”. Putem spune că este o înstrăinare a omului și față de el însuși. Această înstrăinare sălășluiește în om, dar fără să fie mărturisită. Prin mărturisire însă, omul nu se mai tănuiește, ci, dimpotrivă, el se înfățișează pe sine lui Dumnezeu și astfel devine cunoscut Lui, dar și lui însuși. Cunoașterea

⁵ Sf. Nectarie din Eghina, *Cunoaște-te pe tine însuși sau Despre virtute*, trad. Gabriel Mândrilă și Laura Mândrilă, studiu introd. și note de Gabriel Mândrilă, Editura Sophia/Metafrază, București, 2012, p. 35.

⁶ Ioan C. Teșu, *Omul – taină teologică*, Editura Christiana, București, 2002, pp. 45-46.

⁷ Sf. Nicolae Velimirovici, *Proloagele de la Ohrida*, vol. II, trad. Andreea Stănculescu, Editura Egumenița, Galați, 2010, p. 314.

⁸ Dumitru Stăniloae, „Mărturisirea mijloc de creștere duhovnicească” în *Mitropolia Olteniei*, Craiova, nr. 4-5/1956, pp. 171-172.

de sine adevărată, act al bărbăției duhovnicești, este mărturisirea oricărui om, pentru că se petrece înaintea lui Dumnezeu⁹.

În învățătura Sfinților Părinți pocăința reprezintă părăsirea pentru totdeauna a păcatului. Pentru a ajunge la starea de pocăință, este necesar ca omul să-și vină în sine, să-și vadă vinovăția, să-și dea seama de starea decăzută în care a ajuns. Conștiința este puterea sufletească prin care se desfășoară orice proces spiritual. Ea este sădită în sufletul omului încă de la naștere, astfel el are capacitatea de a distinge binele de rău. Dumnezeu a înzestrat sufletul cu această putere pentru a descoperi voia Părintelui ceresc pentru el, precum și pentru a-l ajuta pe om să-și potrivească voia sa cu voia Lui. Liberul arbitru al omului, creșterea și desăvârșirea lui sunt subordonate legii morale, care a fost imprimată în inima omului pentru a afla și a înfăptui voia lui Dumnezeu. Omul care nesocotește și strică legea morală este foarte chinuit de conștiință, nu-și află pacea, deoarece nimic nu este mai cumplit decât momentul în care conștiința sufletului care a greșit împotriva ordinii ființiale și morale a existenței, se deșteaptă și acuză; „pentru că nimic nu tulbură și nu lovește în așa măsură sufletul ca mustările de conștiință. Conștiința pervertită de cugetele întunecate și de păcate ajunge să nu se mai revolte, să nu mai protesteze împotriva încălcării legii morale, nesocotind atât Legea, cât și pe Legiuitor, păcatul întunecând ochii sufletului său”¹⁰.

Pocăința, după cum spune Sfântul Ioan Scărarul, este „împăcarea cu Domnul prin lacrimi și prin lucrarea cea bună a celor potrivnici păcatelor”. De aceea, ea este într-un fel „aducerea înapoi a Botezului” și „învoiala cu Dumnezeu pentru o a doua viață”, de îndată ce aduce curățirea conștiinței și smerenia¹¹. Pocăința, ca lucrare constantă de reconstrucție a sinelui omului și pocăința ca sacrament, se întrepătrund reciproc. Căința reprezintă legătura între noi și cineva superior nouă; ea dezvăluie răspunderea adâncă a persoanei umane față de Dumnezeu cel viu. Trebuie să însoțească fiecare fapt, fiecare trăire și fiecare vorbă a omului, și să urmeze nu numai păcatului, ci și virtuții lui, totdeauna nedesăvârșite. În cazul acesta ea reprezintă o cercetare justă asupra tuturor acțiunilor îndeplinite, precum și o certitudine în potențialul capacităților personale, susținute permanent de harul lui Dumnezeu. Părinții filocalici au constatat că pocăința este o modalitate de continuă creștere, o desăvârșire pe cât este cu putință în această viață; „dacă n-ar fi căința, n-ar fi nici tendința de depășire în om”¹². Astfel, „ea nu trebuie despărțită nici de iubirea de Dumnezeu

⁹ Vasile Gafton, *Sposedania, proba maturității duhovnicești*, Editura Andreiana, Sibiu, 2014, pp. 128-132.

¹⁰ Sf. Nectarie din Eghina, *op. cit.*, p. 218.

¹¹ Sf. Ioan Scărarul, „Ava Dorotei”, în *Filocalia*, vol. 9, trad., introd. și note de Dumitru Stăniloae, Editura Humanitas, București, 2002, pp. 128-129.

¹² Dumitru Gh. Radu, *Repere morale pentru omul contemporan*, Editura Mitropolia Olteniei, Craiova, 2007, pp. 298-300.

și de semeni. Ne căim numai pentru că avem dragoste, ne căim pentru că am călcat poruncile dragostei sau considerăm că nu avem destulă dragoste¹³.

Pocăința este stopare și nimicire a egoismului din noi, este imbold spre creșterea în iubirea de Dumnezeu și de aproapele. Numai prin aceasta omul îl poate include și pe semenul său în inima sau iubirea sa, putând ieși astfel din încătușarea lăuntrică și intrând în viața de comuniune¹⁴.

Nicio credință religioasă nu analizează importanța tămăduirii omului precum o face Biserica Ortodoxă. În urma păcatului săvârșit de strămoșii noștri, omul a rupt legătura cu Dumnezeu, îmbolnăvind-se, iar mintea și rațiunea omului s-au învăluit în întuneric, ajungând să nu-L mai cunoască pe Creator. Adam, spune Sfântul Maxim Mărturisitorul, „s-a îmbolnăvit de necunoștința cauzei sale”¹⁵. Sufletul s-a desfigurat, s-a înstrăinat de Dumnezeu și de realitățile inteligibile, nemaiputându-L cunoaște, și s-a întors spre realitățile simțuale, singurele la care se raportează. Sfinții Părinți, referindu-se la păcatul primordial și consecințele acestuia, utilizează frecvent sintagme medicale, evidențiind că păcatul este o suferință imensă a întregii firi, privându-l pe om de sănătatea dăruită de către Creator. Sfântul Nicolae Cabasila accentuează: „De când Adam s-a încrezut în duhul cel rău și și-a întors fața de la bunul său Stăpân, de atunci mintea i s-a întunecat, sufletul și-a pierdut sănătatea și tihna pe care le avusese. Din acel moment și trupul s-a împerecheat cu sufletul și a avut aceeași soartă ca și el: s-a stricat și el deodată cu sufletul”¹⁶. Sfântul Chiril al Alexandriei se exprimă în același fel: „Boala păcatului lovi natura datorită neascultării unui singur om [...]; natura umană în Adam a luat morbul stricăciunii”¹⁷.

Potrivit Sfinților Părinți, omul primește la naștere ca moștenire consecințele păcatului strămoșesc, care vatămă natura umană, iar nu și păcatul personal al protopărinților. Chiar dacă oamenii nu se nasc cu păcate personale, sunt totuși moștenitorii unei stări de păcătoșenie care le-a alterat firea „pentru că împart aceeași natură a lui Adam, căzută sub legea păcatului”¹⁸. Această stare arată că firea umană este slăbănogită, neputincioasă, pătimitoare și stricăcioasă.

¹³ Dumitru Stăniloae, *Teologia morală ortodoxă*, vol. III, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981, p. 110.

¹⁴ Dumitru Gh. Radu, *op. cit.*, pp. 300-301.

¹⁵ Sf. Maxim Mărturisitorul, „Răspunsuri către Talasie”, în *Filocalia*, vol. 3, Editura Humanitas, București, 2004, p. 29.

¹⁶ Sf. Nicolae Cabasila, *Despre viața în Hristos*, studiu introd. și trad. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001, pp. 61-62.

¹⁷ Sf. Chiril al Alexandriei, *Comentariu la Epistola către Romani a Sfântului Apostol Pavel*, trad., introd. și note de Simeon Catrinou, Editura Agaton, 2016, p. 24.

¹⁸ Sf. Chiril al Alexandriei, *Comentariu la Evanghelia Sfântului Ioan*, Cartea a douăsprezecea (In. XIX, 19); trad. introd. și note de Dumitru Stăniloae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2000, p. 1121; a se vedea și *Comentariu la Epistola către Romani a Sfântului Apostol Pavel*, V, 18, pp. 23-24.

Aplecarea spre rău, pe care natura umană o moștenește, se vădește în special în făptuirile pătimase. Sfântul Ioan Casian arată că din pruncie, copiii au porniri pătimase: „Oare nu vedem, de pildă, mișcările spontane ale cărnii nu numai la copii, care, fiind în stare de nevinovăție, încă n-au ajuns să facă deosebire între bine și rău, dar chiar la cei micuți, până și la sugari? Fără să vădească în ei nici cel mai mic semn al plăcerii, totuși, dintr-un imbold natural, ei arată că posedă mișcările proprii cărnii. Nu vedem chiar la cei foarte mici violentele înțepături ale mâinii și nu observăm adesea că, mai înainte de a fi ajuns a cunoaște virtutea răbdării, sunt sensibili la nedreptățile pe care le suferă și simt până și jignirile unor vorbe spuse în glumă? Ba uneori, sub impulsul mâinii, până și dorința de a se răzbuna ar avea-o, dacă nu le-ar lipsi puterea”¹⁹.

Sfinții Părinți vorbesc despre „tentaculele” pe care această tendință spre rău le întinde asupra firii omenești, sporită fiind de lucrarea celui viclean, ajungându-se la o adevărată înrobire a omului²⁰; este „legea păcatului” despre care vorbește Sfântul Apostol Pavel (cf. Romani 7, 14-21). Faptul că Mântuitorul Hristos a venit să-i vindece pe cei bolnavi, o spune El Însuși: „Nu cei sănătoși au nevoie de doctor, ci cei bolnavi [...] n-am venit să chem pe drepti, ci pe păcătoși la pocăință” (Matei 9, 12-13; Marcu 2, 17; Luca 7, 31). Putem vedea în rugăciunile și slujbele bisericești cum Hristos ni Se descoperă în repetate rânduri ca „Doctor al sufletelor și al trupurilor noastre”. El Se face cunoscut oamenilor ca Doctor, iar mântuirea pe care o aduce este tămăduirea omului, deoarece lumea era într-adevăr slăbănogită de păcat. Prin întreaga Sa activitate pământească, prin toate faptele Sale mântuitoare, Hristos-Dumnezeu n-a făcut altceva decât să lucreze în vederea vindecării firii omenești²¹.

Sfântul Iustin Popovici spune că prin păcatul strămoșesc „oamenii au mutat centrul vieții lor din natura și realitatea cele cu chip dumnezeiesc, într-o realitate în afara lui Dumnezeu. Din ființă în neființă, din viață în moarte, ei s-au înstrăinat de Dumnezeu și s-au rătăcit în depărtarea întunecată și neumblată a valorilor și realităților fictive...”²².

Astăzi, numeroase persoane sunt chinuite de lipsa cunoașterii rostului existenței și importanței vieții. Neavând o relație profundă cu Dumnezeu, omul pierde simțirea plenitudinii ontologice, prăbușindu-se astfel stâlpii și sensul vieții. Înstrăinându-se sau neaflându-L pe Dumnezeul cel viu, omul nu poate descoperi rațiunea existenței, de aici decurgând pustiirea sufletului și pierderea

¹⁹ Sf. Ioan Casian, „Așezămintele mănăstirești”, VII, 3, în *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 57, trad. Vasile Cojocaru și David Popescu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1990, p. 198.

²⁰ Sf. Maxim Mărturisitorul, „Răspunsuri către Talasie”, în *Filocalia*, vol. 3, Editura Humanitas, București, 2004, p. 75.

²¹ Jean-Claude Larchet, *Terapeutică bolilor spirituale*, trad. Marinela Bojin, Editura Sophia, București, 2006, p. 9.

²² Sf. Iustin Popovici, *Dogmatica Bisericii Ortodoxe*, vol. I, Editura Doxologia, Iași, 2017, p. 391.

propriului sine. În această stare persoana umană nu poate viețui timp îndelungat, deoarece absența oricăror perspective duce nu numai la plafonarea acesteia, ci și la încătușarea posibilităților sale. Iar această închidere poate deveni suferință, având consecințe dezastruoase, în final. Ethosul omului care nu se pliază planului lui Dumnezeu constituie o existență falsă, fiind izvorul a felurite afecțiuni spirituale și psihice: numeroase suferințe nevrotice și psiho-organice, iar adeseori consumul de alcool și droguri²³.

Multe din suferințele ce caracterizează societatea de astăzi au legătură cu actualul statut al consumului, cu rol determinant în alcătuirea sau deformarea sinelui omului contemporan. Încercarea omului de a-și umple vidul ontologic prin consumism, a dus și la dezvoltarea unei psihoterapii consumeriste, prin subordonarea dorințelor ego-ului. Deși se constată o extindere tot mai mare a psihoterapiilor, procentul tulburărilor psihice crește semnificativ, ceea ce denotă faptul că puține dintre metode abordează etiologia socială sau culturală a acestora. Având în vedere faptul că majoritatea specialiștilor își duc existența în același mediu social infestat de egoism, consumerism etc., ca și pacienții lor, probabilitatea ca acești factori să devină obiecte ale terapiei, este redusă²⁴.

Chiar dacă oamenii încă mai frecventează Biserica, pentru mulți dintre ei spovedania nu mai aduce prefacerea interioară, reconstrucția sinelui omului prin pocăință și iertare. Cultura post-modernă devine o „cultură a terapiei”, deoarece terapia a ajuns, într-un anumit mod, o rațiune, mai mult decât o metodă²⁵. În societatea americană, lumea s-a orientat într-o mare măsură spre noile așa-zise științe ale vieții sufletești, cu scopul de a primi îndrumări referitoare la creșterea și educația copiilor, la consolidarea relațiilor familiale, la realizarea de sine și chiar la aflarea unui țel în viață; crezând că psihologia le aduce mai mult optimism, bunăstare, sănătate și împlinire. Această iluzie rezidă în faptul că psihoterapeutul tratează capacitatea umană ca pe o resursă inepuizabilă²⁶.

Abuzul acesta a condus la apariția unui fenomen istoric definitoriu și anume înstrăinarea de origini și rude, ceea ce a determinat nevoia familiei de a apela la ajutorul unui specialist, fapt ce a început să se dezvolte și în țara noastră. Astfel, putem vedea cum părinții sunt acuzați că nu știu cum să-și crească copiii. Mamele plătesc sume mari de bani „pe cărți, cursuri on-line și seminarii în care li se spune indirect că nu sunt bune de nimic”²⁷; paternitatea sau maternitatea nu mai este văzută ca o condiție naturală, firească, ci ca un complex de condiționări.

²³ K. V. Zorin, *De ce suferă copiii*, trad. Lucia Ciornea, Editura Sophia, București, 2006, pp. 87, 122.

²⁴ Vasilios Thermos, *Om la orizont: psihologia și psihiatria ortodoxă*, trad. Vlad Ciule, Editura Sophia, București, 2010, pp. 274-275.

²⁵ *Ibidem*, p. 254.

²⁶ *Ibidem*, pp. 257, 259.

²⁷ Savatie Baștovoi, *Antiparenting. Sensul pierdut al paternității*, Editura Cathisma, București, 2017, p. 15.

Desacralizarea care afectează omul de astăzi nu trebuie să acapareze viața creștinului, întrucât el are propriul sistem de valori la care trebuie să se raporteze și de care trebuie să se atașeze – cel al Bisericii, care îl apără de consecințele nefaste ale sloganelor mincinoase, ce promit fericirea efemeră²⁸. Spovedania regulată, Sfânta Împărtășanie, o viață cu nevoițe, rugăciune, smerenie, iubire dumnezeiască și iubire pentru frați îl salvează pe om de toate patimile și de depresiile pe care acestea le creează: „De mărturisire are cel mai mult nevoie omul din epoca noastră în haosul lui existențial înfricoșător, în neliniștea și scindarea lui interioară, el care trăiește nu numai o nouă sfidare babilonică, dar și confuzia babilonică în deplinătatea ei, având drept efect refugiul pentru eliberare la psihanalist care, de oricâte diplome științifice dispune sau oricâtă înțelegere ar arăta, nu poate să pătrundă în adâncul sufletului să deschidă centrul existenței umane, cum face harul împărtășit de duhovnic”²⁹.

²⁸ Ioachim Parr, *Când cei doi devin una*, trad. Diana Guțu, Editura Egumenița, 2016, p. 348.

²⁹ Gheorghios D. Metallinos, *Parohia – Hristos în mijlocul nostru*, trad. Ioan I. Ică, Editura Deisis, Sibiu, 2004, p. 68